

*Щедрина Т.І., канд. екон. наук
Інститут економічного прогнозування НАН України*

РОЗВИТОК ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИХ ТОВАРІВ В УКРАЇНІ

Проаналізовано в динаміці обсяги та структуру експорту-імпорту груп високотехнологічних товарів України, виявлено тенденції, притаманні цій динаміці. Розроблено висновки та пропозиції щодо шляхів збільшення експортного потенціалу високотехнологічних виробництв на перспективу та щодо підвищення ефективності їх імпорту.

Основою стратегічного курсу держави на перспективу, його визначальним пріоритетом має стати утвердження України як високотехнологічної держави. Цей курс потребує прискореного розвитку високотехнологічних виробництв і формування їх експортного потенціалу.

Необхідність надходження в Україну імпортних товарів обумовлена: низьким технологічним рівнем багатьох галузей виробництва і необхідністю його підвищення за рахунок прогресивних світових технічних досягнень; необхідністю створення конкурентного середовища на вітчизняному ринку високотехнологічних товарів; низькою інноваційною активністю України в галузі високих технологій.

Основні причини обмеження обсягів імпорту пов'язані з нестачею валютних ресурсів країни, захистом внутрішнього ринку та вітчизняних споживачів від недобросовісної конкуренції, необхідністю захисту вітчизняного товаровиробника від надмірної конкуренції з боку закордонних товарів і послуг.

Стан експорту. Перелік галузей, що виробляють високотехнологічну продукцію, наведено у роботі [1]. Структуру основного експорту високотехнологічних товарів України за їх групами та країнами у 2000 р. представлено у табл. 1, де об'єктом аналізу були сім груп високотехнологічних товарів, що мають такі коди і назви [2]:

група 84 – Котли, устаткування і механічні приладдя; їхні частини;

група 85 – Електричні машини та устаткування, їхні частини; звукозаписуюча та звуковідтворююча апаратура; апаратура для запису і відтворення телевізійного зображення;

група 86 – Локомотиви залізничні і рухомий склад, трамваї, їхні вузли та деталі;

група 87 – Засоби наземного транспорту, крім залізничного рухомого складу і трамваїв; їхні частини та устаткування;

група 88 – Літальні апарати, космічні апарати, їхні частини;

група 89 – Судна, човни та ін. плавучі засоби;

група 90 – Прилади і апарати оптичні, фотографічні, кінематографічні, вимірювальні, контрольні, прецизійні, медичні і хірургічні; їхні частини і приладдя.

Аналіз виявив (див. табл. 1), що в загальному експорті України частка високотехнологічних товарів складала 12,7 відсотків. Можна вважати, що таким був "рівень інтелектуалізації" вітчизняного експорту у 2000 році. Остання строка табл. 1 показує, що майже половина із зазначених 12,7 % експорту (точніше 6 %) забезпечувалася товарами групи 84. Приблизно вдвічі меншою була частка товарів

групи 85 – вона дорівнювала 3,3 відсотка. Третє місце за обсягами експорту високотехнологічних товарів займали групи 87 та 88, частки яких в загальному експорті України склали відповідно 1,1 та 1,0 відсотка. Найменшими серед груп високотехнологічних товарів були обсяги експорту товарних груп 89 та 90, частки яких в загальному експорті дорівнювали відповідно 0,3 та 0,4 відсотки.

Таблиця 1

Структура основного експорту високотехнологічних товарів України за їх групами та країнами у 2000 р., відсотки від загального експорту України

Основні країни	Частка загального експорту за групами товарів							Всього високотехнологічних товарів	Загальний експорт України
	гр.84	гр.85	гр.86	гр.87	гр.88	гр.89	гр.90		
Росія	3,2	1,1	0,2	0,8	0,1	0,1	0,3	5,8	24,1
Решта країн СНД, разом	0,9	0,3	0,1	0,2	0,6	–	–	2,1	6,7
у тому числі по основних країнах:									
Беларусь	0,2	0,1	0,02	0,05	–	–	0,01	0,4	1,9
Казахстан	0,2	0,04	0,02	–	0,05	–	0,01	0,3	0,5
Таджикистан	0,2	0,02	–	0,03	–	–	–	0,2	0,7
Туркменістан	0,1	0,05	0,01	0,05	–	–	–	0,2	1,0
Узбекистан	0,2	0,05	0,01	0,01	–	–	–	0,3	0,8
Група країн далекого зарубіжжя, разом	0,8	0,5	0,2	0,1	0,5	0,1	0,04	2,2	32,7
у тому числі по основних країнах:									
Австрія	0,03	0,2	–	–	–	–	–	0,2	1,1
Індія	0,2	0,1	0,03	–	0,03	–	–	0,4	1,2
Іран	0,1	0,01	–	–	0,05	–	–	0,2	0,6
Китай	0,1	0,03	0,08	–	–	–	0,01	0,2	4,3
США	0,1	0,01	–	–	0,4	–	–	0,5	5,0
Туреччина	0,1	0,03	–	–	–	0,01	–	0,1	6,0
В цілому до зарубіжних країн	6,0	3,3	0,6	1,1	1,0	0,3	0,4	12,7	100

Розраховано автором за даними Держкомстату України [3].

Країною, в яку спрямовувалася найбільша частка загального українського експорту (24,1 %), була Росія. При цьому на загальну частку високотехнологічних товарів в зазначених 24,1 % припадало 5,8 %, тобто чверть. Ця частка була найбільшою серед аналогічних даних щодо інших країн світу (див. табл. 1). Це означає, що українські високотехнологічні товари користувалися порівняно найбільшим попитом в Росії. Майже втричі менше їх експортувалось в решту країн СНД (точніше, 2,1 %) та в загальну сукупність країн далекого зарубіжжя (2,2 %) серед 6,7 % та 32,7 %, якими були відповідні частки загального експорту України в ці країни. Імовірно за все, це пов'язано з низькими купівельною спроможністю країн СНД та конкурентоспроможністю українських високотехнологічних товарів на ринках країн далекого зарубіжжя.

Так, що стосується США, то частка високотехнологічних товарів дорівнювала 0,5 % серед 5,0 % загального експорту України, спрямованого в цю країну, тобто складала десяту його частину. При цьому серед товарів, що експортувались Україною до США, переважну частку (0,4 з 0,5 %) склали товари групи 88.

По 0,4 % експорту високотехнологічних товарів спрямовувалося в Беларусь та Індію, частки яких в загальному експорті України до цих країн дорівнювали відповідно 1,9 та 1,2 відсотка.

Для Казахстану та Узбекистану цей показник дорівнював 0,3 % серед 0,5 та 0,8 % відповідно, якими були частки цих країн в загальному експорті України. Приблизно однаковими (0,2 %) були частки високотехнологічних товарів, які спрямовувались в Таджикистан, Туркменистан, Австрію, Іран, Китай. Вдвічі меншим (0,1 %) був цей показник для Туреччини.

Для більшості зазначених країн, крім США, експорт високотехнологічних товарів здійснювався переважно за рахунок товарів груп 84 та 85, які фактично й визначають місце України на світових ринках високотехнологічної продукції.

Стан імпорту. Результати дослідження сучасного стану імпорту високотехнологічних товарів представлено у табл. 2, в якій відображено структуру основного імпорту високотехнологічних товарів в Україну за їх групами та країнами у 2000 році.

Таблиця 2

Структура основного імпорту високотехнологічних товарів в Україну за їх групами та країнами у 2000 р., відсотки від загального імпорту

Основні країни	Частка загального імпорту за групами товарів							Всього високотехнологічних товарів	Загальний імпорт
	гр.84	гр.85	гр.86	гр.87	гр.88	гр.89	гр.90		
Росія	3,6	0,8	0,2	1,2	0,1	–	0,4	6,3	41,7
Решта країн СНД, разом	0,2	0,06	–	0,3	–	–	0,01	0,6	15,9
у тому числі з основних країн:									
Беларусь	0,2	0,03	–	0,3	–	–	–	0,5	4,3
Група країн далекого зарубіжжя, разом	3,0	2,0	0,1	0,8	0,06	0,03	0,5	6,5	21,2
у тому числі з основних країн:									
Іспанія	0,1	0,1	–	0,01	–	0,02	0,02	0,3	0,7
Італія	0,7	0,3	–	0,02	–	–	0,05	1,1	2,5
Китай	0,1	0,1	–	–	–	–	0,02	0,2	0,9
Польща	0,2	0,06	0,01	0,06	–	–	0,02	0,4	2,2
США	0,4	0,2	–	0,06	0,06	–	0,2	0,9	2,6
Фінляндія	0,1	0,06	–	–	–	–	–	0,2	0,7
Франція	0,2	0,2	–	0,06	–	–	–	0,5	1,7
Чехія	0,3	0,1	0,02	0,2	–	–	–	0,6	1,2
Швейцарія	0,2	0,1	–	0,01	–	–	0,06	0,4	1,5
Швеція	0,2	0,4	–	0,2	–	–	0,04	0,8	1,1
Японія	0,1	0,06	–	0,2	–	–	0,06	0,4	0,7
В цілому із зарубіжних країн	9,5	4,4	0,3	3,1	0,1	0,06	1,3	18,8	100

Розраховано автором за даними Держкомстату України [див. 3].

Аналіз виявив (див. табл. 2), що в загальному імпорті в Україну частка високотехнологічних товарів дорівнювала 18,8 відсотка. Таким можна вважати “рівень інтелектуалізації” імпорту в Україну. Він на 6,1 відсоткових пункти перевищував

аналогічний показник щодо вітчизняного експорту. Цей факт можна розглядати як певне свідчення існування чималої імпортозалежності України від високотехнологічних товарів.

Приблизно половина від 18,8 % імпорту (точніше, 9,5 %) припадало на товари групи 84, ще 4,4 % – на товари групи 85, на третьому місці за обсягом імпорту – товари групи 87, частка яких в загальному імпорті дорівнювала 3,1 відсотка. Найменше імпортувалось в Україну товарів груп 88 та 89, частки яких в загальному імпорті склали 0,1 та 0,06 % відповідно.

Країною, з якої надходила в Україну найбільша частка загального імпорту (41,7 %), була Росія. Загальна частка високотехнологічних товарів в зазначених 41,7 % складала 6,3 відсотка. Приблизно стільки ж (точніше, 6,5 %) імпорту високотехнологічних товарів надходило в Україну з країн далекого зарубіжжя. Серед них найбільш активними імпортерами щодо України були Італія, США та Швеція, частки яких у загальному обсязі імпорту високотехнологічних товарів (18,8 %) склали відповідно 1,1; 0,9 та 0,8 відсотка. Приблизно в однаковому обсязі (0,6 %) надходило імпорту з країн СНД (за винятком Росії) та Чехії; частка Беларусі складала 0,5 відсотка. Одномасштабними імпортерами щодо України були також Польща, Швейцарія та Японія, частки яких у загальному обсязі імпорту високотехнологічних товарів дорівнювали по 0,4 % серед 18,8 відсотка. Найменшим (0,2 %) цей показник був для Китаю та Фінляндії.

Що стосується товарної структури високотехнологічного імпорту, то з Росії та країн далекого зарубіжжя надходили переважно товари групи 84, з решти країн СНД, включаючи Беларусь, – товари групи 87.

Сертифікація імпортних високотехнологічних товарів. На жаль, далеко не вся імпортна продукція, що надходила в Україну, мала високу якість. Так, аналіз результатів сертифікації імпортних товарів виявив, що на український ринок поступало багато неякісного електричного та механічного устаткування. Перелік товарів, що не пройшли сертифікацію з першого разу у 2001 р., досить великий. Наведемо фрагмент з нього:

1. Зубофрезерний вертикальний верстат моделі 5K301 (Литва) (група 84).
2. Верстат зубофрезерний моделі Нома 140 (Японія) (група 84).
3. Мікрохвильові печі моделей КОС – 98 5ТВ, КОС – 995 ТВ (група 85) (Компанія "Daewoo Electronics", Південна Корея).
4. Лампи розжарювання рефлекторні типу R50, R63, R80 (Китай) (група 85).
5. Лампи розжарювання галогенового типу J – 118 J – 78 (Китай) (група 85).
6. Монітор Sony Multiscan G 500 (Sony Corporation, Японія) (група 85).
7. Системні блоки Acer Power 6133 AMTL (V 66M) (Німеччина) (група 85).
8. Моделі TAINET DT – 2000 NF (Тайвань) (група 85).
9. Монітори Digital 21 "VRC21 – HA (Японія) (група 85).
10. Музичний центр SAMSUNG MM – №7 (Корея) (група 85).
11. Магнітола SAMSUNG RCD (Корея) (група 85).
12. Пральна машина SAMSUNG P6091 (Корея) (група 85).
13. Очисник повітря AMICA – OWB 1873 (Польща) (група 85).
14. Принтер з блоком живлення FZ 30/27 (Польща) (група 85).
15. Музичний центр ND – GOS (Китай) (група 85).
16. Магнітола CD – 400 S (Китай) (група 85).
17. Свердлильна машина – перфоратор SBM – 750 VS (Німеччина) (група 84).
18. Монітори Sony Trinitron 17" HMD – A220 (Сполучене Королівство, Sony Corporation) (група 85).

Наведені факти свідчать про необхідність підвищення ефективності захисту вітчизняного ринку від низькоякісних технологічних товарів шляхом розвитку призначеної спеціально для цього інституційної бази.

Коефіцієнти покриття імпорту експортом. Аналіз складу основних країн щодо експорту та імпорту високотехнологічних товарів відповідно з України та в Україну виявив, що обмін зазначеною групою товарів Україна здійснювала, головним чином, з чотирма країнами: Росією, Беларуссю, Китаєм та США. Коефіцієнти покриття імпорту високотехнологічних товарів їх експортом у розрізі цих країн та зазначених вище семи груп товарів у 2000 р. наведено у табл. 3, аналіз, якої виявив:

1. Стосовно Росії значення коефіцієнту покриття імпорту експортом дорівнювало 0,96, тобто мало відрізнялося від одиниці, що відповідає незначному (на 4 %) перевищенню імпорту високотехнологічних товарів в цілому з Росії в Україну над їх експортом з України в Росію. При цьому Україна експортувала в Росію товарів групи 89 майже в 17 разів (точніше, в 16,63 раза) більше, ніж Росія в Україну.

2. Стосовно Беларусі коефіцієнт покриття імпорту експортом перевищував одиницю по двох групах товарів: група 85 (2,63) та група 90 (1,73). Зовсім незначним (0,19) він був по групі 87, тобто товари цієї групи купуються Україною в Беларусі і майже не продаються їй.

Таблиця 3

Коефіцієнти покриття основного імпорту високотехнологічних товарів їх основним експортом за країнами та групами товарів у 2000 р.

Основні країни	Коефіцієнт покриття імпорту експортом (експорт/імпорт)							Всього по високо-технологічних товарах	В цілому по всіх товарах
	гр.84	гр.85	гр.86	гр.87	гр.88	гр.89	гр.90		
Росія	0,93	1,43	0,77	0,69	1,64	16,63	0,73	0,96	0,60
Беларусь	1,00	2,63	–	0,19	–	–	1,73	0,74	0,45
Китай	1,07	0,52	–	–	–	–	0,73	1,21	4,77
США	0,20	0,06	–	0,06	7,18	1,33	0,09	0,59	2,01
Всього по Україні	0,66	0,79	1,94	0,39	7,14	5,07	0,35	0,73	1,04

Розраховано автором за даними Держкомстату України [див. 3].

3. У Китай високотехнологічних товарів експортувалося в 1,21 раза більше, ніж імпортувалося з нього. При цьому по групі 84 імпорт з експортом були майже однаковими.

4. Стосовно США значення цього показника було найбільшим (7,18) по групі 88, суттєво більшим одиниці (1,33) – по групі 89.

Решта товарних груп (84; 85; 87; 90) мали зовсім низькі значення цього показника, що означає, що Україна переважно купує в США товари цих груп і майже не продає їх туди.

Динаміка обсягів експорту-імпорту високотехнологічних товарів України за період 1996–2001 роки. Аналіз динаміки, представленої в табл. 4, виявив існування таких тенденцій:

– загальний обсяг експорту високотехнологічних товарів протягом 1996–1999 рр. зменшувався прискореними темпами (відповідно на 2; 6; 9; 22 відсотки). Однак у 2000 та 2001 рр. відбулося різке (відповідно на 34 та 26 %) зростання цього показника;

– загальний обсяг імпорту високотехнологічних товарів також зменшувався впродовж 1997–1999 рр. відповідно на 26; 8; 34 відсотки, тобто вищими темпами, ніж обсяг експорту. Однак у 2000 та 2001 рр. відбулося зростання цього показника відповідно на 14 та 32 відсотки. Це призвело до поступового зменшення розмірів

від'ємного сальдо торговельного обороту цих товарів відповідно на 54; 47; 19 % протягом 1998–2000 років. Зазначені обставини сприяли також поступовому збільшенню коефіцієнта покриття імпорту високотехнологічної продукції її експортом: у 1998–2001 рр. він дорівнював відповідно 0,52; 0,62; 0,73; 0,69;

– частка високотехнологічних товарів у загальному обсязі імпорту впродовж 1996–1998 рр. зростала, складаючи відповідно 18,1; 21,5; 23,2 відсотка. Однак у наступні 1999–2001 рр. вона зменшилася відповідно до 19,0; 18,4 та 21,4 відсотка. Середнє її значення, яке можна вважати середнім “рівнем інтелектуалізації” імпорту в Україні, дорівнювало в 1996–2001 рр. 20,3 відсотка.

Таблиця 4

Динаміка обсягів експорту-імпорту високотехнологічних товарів України за період 1996–2001 рр.

Код групи товарів	Рік	Обсяг експорту млн. дол. США	Частка групи в загальному обсязі експорту, %	Обсяг імпорту, млн. дол. США	Частка групи в загальному обсязі імпорту, %	Сальдо торговельного обороту (експорт-імпорту) млн. дол. США	Коефіцієнт покриття імпорту експортом (експорт / імпорту)
84 – 90	1996	2104	14,6	4980	18,1	-1074	0,66
	1997	1970	13,8	3688	21,5	-1717	0,53
	1998	1785	14,1	3408	23,2	-1623	0,52
	1999	1389	12,0	2255	19,0	- 866	0,62
	2000	1860	12,8	2565	18,4	- 705	0,73
	2001	2340	14,4	3379	21,4	-1039	0,69

Розраховано автором за даними Держкомстату України [див. 3, 4–6].

Поглиблений аналіз динаміки експорту та імпорту високотехнологічної продукції, виконаний відносно семи зазначених вище товарних груп виявив, що чотири з них, а саме: 84; 85; 87; 90 з 1996 по 2001 рр. постійно мали від'ємне сальдо торговельного обороту і коефіцієнти покриття імпорту експортом, значно менші одиниці. Це свідчить про те, що на вітчизняних ринках цих груп високотехнологічних товарів в ролі продавців переважали закордонні, а не українські виробники.

Із зазначених вище чотирьох груп товарів група 90 мала не тільки низькі, а найнижчі значення коефіцієнтів покриття імпорту експортом (відповідно 0,30; 0,26; 0,27; 0,32; 0,35; 0,28) впродовж 1996–2001 років. Це свідчить про те, що вітчизняний попит на прилади задовольнявся переважно зарубіжною, а не вітчизняною продукцією.

ВИСНОВКИ

Наведені дані є свідченням того, що в Україні на практиці реалізується модель відкритої економіки. Подальший перспективний розвиток експортного потенціалу високотехнологічних товарів потребує не тільки збереження досягнутого рівня, а й переходу цього процесу в стан щорічного зростання. Збільшення зазначеного експортного потенціалу можливе, насамперед, за умов розвитку таких виробництв, яким сприяє необхідна державна підтримка.

На нашу думку, для успішного розвитку експортного потенціалу високотехнологічних виробництв у перспективі Уряд має застосовувати банківсько-фінансові важелі стимулювання цього процесу, зокрема:

– забезпечення довгострокового кредитування і страхування експорту високотехнологічної продукції через фінансові інститути, головним серед яких вважається експортно-імпортний банк; необхідною є реалізація програми оздоровлення цього банку, підвищення його впливу на розвиток експортного потенціалу; поетапне забезпечення доступу іноземних страховиків на український страховий ринок;

– створення системи пільгового рефінансування комерційних банків, які надаватимуть пільгові кредити для реалізації інвестиційних проектів щодо розробки і експорту високотехнологічного устаткування;

– заохочування комерційних банків щодо купівлі акцій підприємств, які виробляють і експортують високотехнологічну продукцію, шляхом звільнення від оподаткування тієї частини прибутків банків, яка інвестується в акції зазначених підприємств.

З метою підвищення ефективності контролю над експортом сучасних високих технологій необхідно найближчим часом вжити таких заходів:

- Раді з питань інтелектуальної власності та трансферу технологій для охорони наявних технологічних переваг України організувати розробку і використання норм, які без спеціального дозволу компетентного державного органу практично забороняли б передачу конкуруючим закордонним фірмам перспективних для України високих технологій, створених із залученням державних коштів або в межах державних замовлень;

- Фонду державного майна України та Раді з питань інтелектуальної власності та трансферу технологій при залученні іноземних інвестицій у високотехнологічні галузі доцільно здійснювати прогнозну оцінку можливої небезпеки повної втрати вітчизняного контролю над провідними технологічними розробками, яка може трапитися внаслідок придбання іноземними компаніями контрольних пакетів акцій технологічних підприємств і об'єднань в результаті купівлі іноземними компаніями виключних прав на високотехнологічну продукцію України або іншими шляхами. Це сприятиме збереженню конкурентних переваг країни;

- Міністерству економіки та з питань європейської інтеграції України доцільно удосконалити порядок укладання міжнародних договорів і угод щодо передачі технологій, для чого необхідно забезпечити досконалу проробку умов міжнародних договорів і угод із зосередженням максимальної уваги на особливостях і можливих конфліктних ситуаціях процесів передачі технологій, перевагах і вадах, які може отримати кожна сторона. Це сприятиме захисту економічних інтересів України.

Водночас мають вирішуватися питання щодо налагодження ефективної експортної інфраструктури вітчизняних підприємств та їх об'єднань. Йдеться про формування розгалуженої системи збуту високотехнологічних товарів і послуг за кордоном шляхом створення мережі торгових представництв, комерційних агентів, оптових складів, виставкових центрів та інших структур, які забезпечуватимуть маркетингову і рекламну підтримку експорту цих високотехнологічних товарів та послуг.

З метою уникнення антидемпінгових розслідувань Уряд має запровадити систему моніторингу експорту, надання відповідної інформації підприємствам, асоціаціям, міністерствам, а також сприяти роботі галузевих асоціацій виробників та експортерів для забезпечення координації дій вітчизняних експортерів, зокрема високотехнологічних товарів, на зовнішньому ринку.

Особливого значення набуває остаточне вирішення питань, що стосуються вступу України до СОТ. Це необхідно для розвитку і повнішої реалізації експортного потенціалу українських підприємств, залучення іноземних інвестицій. У зв'язку з

цим першочерговим завданням є підвищення результативності діяльності Робочої групи з питань прискореної адаптації економічних, правових та інституційних структур України до міжнародних стандартів, зокрема стандартів СОТ та ЄС.

Для підвищення ефективності міжнародної торгівлі високотехнологічними товарами Уряд має сприяти укладанню та реалізації двосторонніх угод з країнами – торговельними партнерами в галузі взаємного визнання оцінки відповідності [7], розширення участі України в роботі міжнародних і європейських організацій із стандартизації та сертифікації.

В результаті реалізації системи зазначених заходів у перспективі зростатиме експорт товарів з високим ступенем доданої вартості, значно збільшаться обсяги експорту устаткування та механізмів, електротехнічного устаткування, звукозаписуючої та відтворюючої апаратури (зокрема машин та устаткування, електричних машин, засобів наземного транспорту, крім залізничного, літакокосмічних апаратів, їхніх частин тощо).

Література

1. Горбулін В.П. (общая редакция), Довгопольий А.С., Приходько О.И., Степанов В.П. и др. Оборонно-промышленный комплекс Украины – современное состояние и реструктуризация // Технологические системы. – 2001. – № 2(8). – С. 5–20.
2. Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності. Державний класифікатор України ДК 017-98 / Держстандарт України. – К., 1998. – 641 с.
3. Зовнішня торгівля України товарами у 2000 році. – К., 2001. – Т.2. – 392 с. – (препр. ІВЦ Держкомстату).
4. Зовнішня торгівля України товарами у 1998 році. – К., 1999. – Т. 3. – 134 с. – (препр. ІВЦ Держкомстату).
5. Зовнішня торгівля України товарами за 1999 рік. – К., 2000. – Т. 3, - 146 с. – (препр. ІВЦ Держкомстату).
6. Зовнішня торгівля України. Стат. зб. / Держкомстату України. – К., 2001.
7. Закон України від 17 травня 2001 р. № 2406-III Про підтвердження відповідності // Офіційний вісник України. – 2001. – № 24. – С. 1–8.